

Дмитренко Н. А.,
асpirант кафедри галузевого права
Херсонського державного університету

ДЕЯКІ ПИТАННЯ КВАЛІФІКАЦІЇ ВІЙСЬКОВИХ ЗЛОЧИНІВ В УКРАЇНІ

SOME ISSUES OF QUALIFICATION OF WAR CRIMES IN UKRAINE

У статті досліджено деякі питання кваліфікації військових злочинів. Наведено перелік основних кваліфікуючих ознак військових злочинів, розкрито їхню суть і правила застосування під час кваліфікації кримінальних посягань у військовій сфері.

Ключові слова: військовий злочин, кваліфікація, військова службова особа, воєнний стан, особливий період, застосування зброї.

В статье исследованы некоторые вопросы квалификации военных преступлений. Приведен перечень основных квалифицирующих признаков военных преступлений, раскрыты их суть и правила применения во время квалификации криминальных посягательств в военной сфере.

Ключевые слова: военное преступление, квалификация, военное должностное лицо, военное положение, особый период, применение оружия.

The article examines some issues of the qualification of war crimes. The list of main qualifying features of war crimes is given; their essence and rules of application during qualification of criminal encroachments in the military sphere are revealed.

Key words: war crime, qualification, military servant, military status, special period, use of weapons.

Постановка проблеми. Останні роки, починаючи з анексії АР Крим Російською Федерацією, над Україною висить загроза втрати територіального суверенітету. На противагу агресії північного сусіда почалося відновлення Збройних сил України. Однак, на жаль, сьогодні не вдається віднайти дієві заходи для запобігання військовим злочинам. Зокрема, кількість облікованих злочинів проти встановленого порядку несення військової служби (військових злочинів) за 2017 рік становила 4 230 військових злочинів, а за I півріччя 2018 року було обліковано 2 028 таких кримінальних правопорушень. Схожі цифри були в перші місяці АТО, зокрема, за період з квітня по серпень 2014 року було розпочато 1 090 кримінальних проваджень за вчинені злочини у військовій сфері, розпочато кримінальне переслідування щодо 4 579 військовослужбовців [1].

Отож нині рівень злочинності у військовій сфері залишається досить високим. Ба більше, як зазнає О.М. Сарнавський, динаміка зниження спостерігається лише за деякими окремими військовими злочинами [2, с. 518]. Ефективність протидії такій злочинності залежить від багатьох чинників. Одним із таких чинників є правильність кримінально-правової оцінки суспільно-небезпечних діянь, вчинених у військовій сфері.

Злочинність у ЗС України являє собою складну сукупність протиправних дій. Вона є неоднорідною та специфічною за характером, рівнем і структурою. Суспільна небезпечність військових злочинів об'єктивно пов'язана не тільки з порушенням суспільного порядку, що є характерним для злочинних діянь цивільних осіб, але й із зниженням військової дисципліни як одного зі складників бойової готовності військових державних формувань.

Хоча суспільна небезпечність кожного злочину виявляється у завданні або створенні небезпеки

завдання істотної шкоди суспільним відносинам, які охороняються кримінальним законом. Однак у військових злочинах за цими відносинами стоять інтереси більш високого порядку – військова безпека держави: стан боєздатності Збройних сил, інших військових формувань, здатність виконувати завдання, що ставить перед ними держава, і в кінцевому результаті – захищеність країни від можливої воєнної агресії. Будь-який злочин проти військової служби підриває боєздатність військових підрозділів і, як наслідок, завдає істотної шкоди боєздатності Збройних сил України і врешті-решт військовій безпеці держави [3].

Отже, суспільна небезпечність злочинів проти військової служби знаходить своє вираження у завданні або у створенні загрози завдання істотної шкоди інтересам військової безпеки держави у сфері її обороноздатності і, як наслідок, загрози суверенітету держави, отже, характеризується підвищеним ступенем суспільної небезпечності.

Теоретичним проблемам кримінальної відповідальності за військові злочини та їх запобіганню свого часу були присвячені роботи таких вітчизняних і зарубіжних учених, як П.П. Андрушко, Г.М. Анісимов, І.Г. Богатирьов, В.О. Бугаєв, О.В. Васильєвський, О.М. Джужка, С.І. Дячук, О. Ефендієв, М.І. Карпенко, І.Я. Козаченко, М.Г. Колодяжний, П.В. Коробов, Т.О. Костарев, Г.О. Крігер, С.В. Назаров, Є.Б. Пузиревський, О.М. Сарнавський, М.С. Туркот, М.І. Хавронюк, С.О. Харитонов, Г.І. Чангуля та інші.

Мета статті полягає у розкритті суб'єктів і суб'єктивної сторони як ознак складу військових злочинів.

Виклад основного матеріалу. Кваліфікуючі та особливо кваліфікуючі ознаки складів злочину в Особливій частині КК України вказують на підвищений ступінь суспільної небезпеки злочинних

діянь, а отже, такі ознаки потребують ретельного кримінально-правового дослідження [4, с. 25–27].

У літературі під кваліфікуючими ознаками розуміються зазначені в законі характерні для частини злочинів відповідного виду істотні обставини, які відображають типову, значно змінену порівняно з основним складом злочину ступінь суспільної небезпеки вчиненого злочину й особистості винного, що впливають на законодавчу оцінку (кваліфікацію) вчиненого злочину, міру відповідальності й відповідного покарання у бік обтяження [5, с. 40].

Нагадаємо, що кваліфікований (особливо кваліфікований) і привілейований склади злочину разом з основним складом злочину утворюють види складу злочину. Критерій виділення перерахованих видів – відображені ними ступінь суспільної небезпеки вчиненого злочину, а тому для кожного виду складу злочину він різний.

Отже, ознаки, що кваліфікують злочин, – це пряма передбачені кримінальним законом системно організовані ознаки складу злочину, які позначають істотну зміну рівня суспільної небезпеки злочину, зумовлюють зміну кваліфікації та посилення чи пом'якшення типового покарання через застосування нової санкції та мають імперативний характер. До таких ознак треба зараховувати як ознаки, що зумовлюють більш суверу санкцію порівняно із санкцією, яка відповідає основному складу злочину, так і ознаки, що зумовлюють пом'якшення цієї санкції. Також кваліфікуюча ознака, яка характеризує об'єктивну сторону злочину, ставиться лише в разі винного ставлення до нього особи, що вчинила злочин.

Не заглиблюючись у теорію права в контексті кваліфікації злочинів, зазначимо, що до кваліфікуючих ознак військових злочинів треба зарахувати такі: повторність; вчинення групою осіб; вчинення за попередньою змовою групою осіб; заподіяння істотної шкоди; спричинення загибелі людей чи інших тяжких наслідків; застосування зброй; застосування насильства щодо підлеглого; вчинення шляхом підпалу або іншим загальнонебезпечним способом; вчинення військовою службовою особою із зловживанням службовим становищем; а також злочини, вчинені в умовах особливого періоду, крім воєнного стану та в умовах воєнного стану чи в бойовій обстановці.

Повторність як кваліфікуюча ознака військових злочинів можлива лише у межах одного складу злочину однієї статті розділу XIX КК України, на відміну від інших статей КК України. Наприклад, у статтях 185, 186 та 189–191 повторним визнається злочин, вчинений особою, яка раніше вчинила будь-який із злочинів, передбачених цими статтями або статтями 187, 262 КК України. Передбачене у відповідних статтях (частинах статей) Особливої частини КК вчинення злочину повторно або особою, яка раніше вчинила відповідний злочин, є кваліфікуючою ознакою певного злочину. Тому якщо за вчинення попереднього військового злочину (кількох попередніх злочинів) особу не було засуджено, то кожен із військових злочинів, які утворюють повторність, має бути предметом самостійної кримінально-правової оцінки.

До того ж якщо вчинені злочини, крім повторності, утворюють ще й сукупність, то вони відповідно до частини другої статті 33 КК повинні отримувати окрему кваліфікацію [6]. Варто зауважити, що перша і друга частини статті 4261 КК України передбачають конкретні дії, які утворюють самостійні склади злочинів перевищення військовою службовою особою влади чи службових повноважень. Тому дії винної особи, якщо вони містять одночасно ознаки злочину, передбачені частинами 1 і 2 цієї статті, утворюють реальну сукупність злочинів і повинні кваліфікуватися за двома частинами цієї статті КК України. У такому разі конкуренції норм немає, оскільки йдеться про різні склади злочинів. Водночас дії, передбачені частинами 1 і 2 зазначеної статті, є самостійними формами складу такого злочину, як перевищення військовою службовою особою влади чи службових повноважень, а тому посилання у вироку на те, що особа в будь-якому з таких випадків перевищує надану їй владу чи службові повноваження, є обов'язковим [6].

Ба більше, якщо дії, які містять одночасно ознаки злочину, передбачені частинами 1 та 2 статті 4261 КК України, а так само дії, що мають бути кваліфіковані за однією із зазначених частин окремо, вчинено ще й за наявності обтяжуючих кваліфікуючих ознак, передбачених частиною 3 або 4, або 5 цієї ж статті, то їх необхідно кваліфікувати за однією з названих частин з одночасним посиланням у вироку на всі кваліфікуючі ознаки вчиненого злочину.

Як визначає Роз'яснення Верховного Суду України щодо практики застосування судами законодавства про військові службові злочини, така кваліфікуюча ознака, як повторність, не передбачена законодавцем у диспозиціях статей 423–4261 КК України, а тому не повинна бути і в юридичному формулюванні звинувачення. Тобто повторність має враховуватися на загальних підставах як обставина, що обтяжує відповідальність (пункт 1 частини 1 статті 67 КК України). Тому злочинні дії військової службової особи, які були вчинені в різний час і містять як однакові, так і різні ознаки, передбачені частиною 1 статті 4261 КК України, треба кваліфікувати тільки за зазначеною частиною, оскільки йдеться про тотожні або однорідні злочинні дії [6].

Отже, враховуючи викладене, а також відсутність у диспозиції цього злочину такої кваліфікуючої ознаки, як вчинення діяння щодо кількох осіб, фактична повторність тотожних або однорідних злочинних дій військової посадової особи, поєднаних із застосуванням насильства до підлеглого (групи підлеглих), кваліфікується за однією з частин статті 4261 КК України залежно від наслідків злочину та обстановки його вчинення, проте не залежить від послідовності вчинення цих дій, їх розриву у часі (звичайно, в межах строку давності) і від того, скільком особам і кому конкретно кожного разу було заподіяно шкоду здоров'ю, характер якої в аспекті кримінального закону потребує однакової кримінально-правової оцінки.

Посилюється відповідальність за окремі види військових злочинів також у разі вчинення їх групою осіб (частина 2 статті 404, частина 3 статті 405 та інші) чи за попередньою змовою групою осіб (частина 2 статті 408, частина 2 статті 410 та інші), або якщо вони спричинили загибель людей чи інші тяжкі наслідки (наприклад, частина 2 статті 411, частина 2 статті 412) тощо. Вчинення групою осіб військових злочинів передбачає вчинення двома або більше особами, наділеними ознаками суб'єкта злочину.

Здебільшого кожен з учасників групи виступає як виконавець або співвиконавець об'єктивної сторони злочину. Виконавцями у груповому злочині визнаються лише ті особи, які діяли сумісно з умислом на вчинення злочинних діянь, брали участь у самому процесі. Також у військових злочинах, вчинених групою осіб, можуть брати участь не тільки військовослужбовці, але й цивільні особи, які виконували організаторські, підбурювальні або посбистські функції, їхні дії кваліфікуються за відповідною частиною статті 27 КК і статтею розділу XIX Особливої частини.

Велику роль під час вчинення військових злочинів групою осіб відіграє їх погодженість. Наприклад, саме погодженість дій учасників групи передбачає спрямованість посягання щодо одного і того самого потерпілого чи потерпілих, взаємну допомогу, використання однотипних способів вчинення злочину тощо. А оскільки погодженість дій учасників групи може виникнути як на підставі попередньої домовленості, так і без неї, то законодавцем було включено як обтяжуючу таку кваліфікуючу ознаку військових злочинів, як учинення за попередньою змовою групою осіб, адже наявність попередньої змови трансформує зміст поняття такої групи порівняно з простою групою (яка діє без попередньої змови).

Наступною кваліфікуючою ознакою військових злочинів ми розглянемо розмір їхніх наслідків, а саме: істотну шкоду, тяжкі наслідки, загибель людей чи інші тяжкі наслідки. Наприклад, законодавець у прimitці до статті 425 КК України визначив, що істотною шкодою визнається така, яка заподіяла матеріальних збитків, що удвіті п'ятдесят і більше разів перевищують неоподатковуваний мінімум доходів громадян, а тяжкими наслідками за тієї самої умови вважається шкода, яка в п'ятсот і більше разів перевищує неоподатковуваний мінімум доходів громадян [7].

Варто зазначити, що на практиці часто виникає питання, як треба визначати розмір шкоди, заподіяної спільними діями цивільних осіб і військових службових осіб під час учинення військових злочинів у сфері службової діяльності. Під час вирішення таких питань необхідно спиратись на загальні положення цивільного законодавства, а щодо військовослужбовців – враховувати встановлений для них спеціальний порядок притягнення до матеріальної відповідальності, передбачений Положенням про матеріальну відповідальність військовослужбовців за шкоду, заподіяну державі [8].

Під загибеллю людей треба розуміти смерть однієї людини чи декількох людей [9, с. 784]. Однак

В.О. Навроцький, аналізуючи зміст поняття «загибель людей», вважає, що під загибеллю людей треба «визнавати лише заподіяння смерті двом чи більше особам», вмотивуючи це лексичним формулюванням, використанням іншого терміна для визначення смерті однієї особи, змістом значення кількісного визначення слова «люді», а також відсутністю будь-якого наукового дослідження, яке доводило б протилежне [10, с. 47].

Загалом, ми не погоджуємося з позицією В.О. Навроцького; зокрема, законодавець під загибеллю людей, формулюючи текст закону, намагався викласти його лаконічніше, звертаючи увагу на найбільш характерні та водночас достатні для розуміння суспільно небезпечного явища – заподіяння смерті хоча б одній особі. Також ми погоджуємося із Г.С. Крайником, який у своєму дослідженні звернув увагу на недоцільність визначення поряд із загрозою заподіяння шкоди чи заподіянням шкоди здоров'ю потерпілого відповідальності за спричинення смерті одній людині, або ж цей наслідок охоплювався би обставиною «інші тяжкі наслідки» за наявності в ній же поняття «загибель людей» [11, с. 242].

Що ж стосується поняття «інші тяжкі наслідки», то як законодавець, так і вчені єдиного погляду на нього не мають. З цього приводу слухнє зауваження зробили О.О. Дудоров і Р.О. Мовчан: «Крім об'єктивних труднощів, притаманних тлумаченню будь-якого оціночного поняття, уніфіковане трактування звороту «інші тяжкі наслідки» значно ускладнюється через відсутність фактично будь-якої послідовності та системності під час його використання законодавцем у різних кримінально-правових нормах, зокрема передбачених одним розділом Особливої частини КК [12, с. 168].

Оскільки поняття «інші тяжкі наслідки» є оціночним та уніфікованим, а також специфічним залежно від об'єкта злочину, то ми припускаємо, що іншими тяжкими наслідками під час учинення військових злочинів може бути заподіяння великої шкоди екології, рослинному та тваринному світу, пошкодження або знищення у великих розмірах майна цивільних осіб тощо.

Ряд військових злочинів характеризується такими кваліфікуючими ознаками, як застосування насильства та зброї, причому вони передбачають також погрозу їх застосування. Остання може супроводжуватись приведенням зброї у бойовий стан, демонстрацією її, що свідчить про готовність застосувати зброю тощо.

Треба мати на увазі, що суб'єктивне сприйняття потерпілим реальності погрози з боку начальника застосувати зброю не впливає на кваліфікацію дій останнього за частиною 3 статті 4261 КК України, оскільки в цьому випадку кримінально-правову оцінку одержує сам факт умисного незаконного застосування зброї військовою службовою особою. Обов'язковою умовою кваліфікації за частиною 3 статті 4261 КК України є незаконність використання зброї. Згідно з Дисциплінарним статутом Збройних сил України застосування зброї допуска-

ється лише в бойовій обстановці, а в мирний час – у виняткових випадках відповідно до вимог Статуту гарнізонної та вартової служб, Статуту внутрішньої служби Збройних сил України.

Варто зауважити, що законодавець не визначив, що треба розуміти під насильством щодо підлеглого в контексті військових злочинів. Однак за аналогією ми можемо припустити, що під ним у контексті статті 4261 КК України треба розуміти застосування щодо нього фізичного або психічного насильства. При цьому фізичне насильство у разі перевищення влади чи службових повноважень може бути виражене в незаконному позбавленні волі, нанесенні удару, побоїв, катуванні, заподіянні побоїв, легких або середньої тяжкості тілесних ушкоджень тощо. Психічне насильство у разі перевищення влади чи службових повноважень може бути виражене у реальній погрозі заподіяння фізичного або іншого насильства щодо потерпілого чи його близьких. Також свідченням реальності погрози можуть стати такі фактичні дії потерпілого, вчинені після сприйняття її ним, як замах на самогубство, самокалічення, самовільне залишення військової частини, звернення за захистом своїх прав до органів державної влади або громадських організацій тощо [13, с. 977].

Важливим аспектом кваліфікації злочинного посягання шляхом підпалу або іншим загальнонебезпечним способом є загальна небезпечність, тобто недостатня наявність самого лише факту підпалу чи вибуху; обов'язковими для з'ясування є обставини, що свідчать про загальну небезпечність обраного способу впливу. Крім того, для з'ясування питання про загальну небезпечність обраного способу необхідно в кожному конкретному випадку враховувати місце, час та інші обставини, які характеризують об'єктивну сторону злочину.

До інших загальнонебезпечних способів умисного знищенння чи пошкодження чужого майна треба зарахувати обвал, затоплення, сходження лавин, радіоактивне, бактеріологічне, радіохімічне забруднення ґрунту, води чи повітря, організація масових отруєнь домашніх тварин тощо. Пленум Верховного Суду України, узагальнивши всі ці способи, роз'яснив, що під ними треба розуміти «дії, небезпечні для життя і здоров'я людей, а також майна інших фізичних чи юридичних осіб» [14, пункт 13].

У разі, якщо викрадення, привласнення, вимагання військовослужбовцем зброй, бойових припасів, вибухових або інших бойових речовин, засобів перевезування, військової та спеціальної техніки чи іншого військового майна або заволодіння ними шляхом шахрайства було вчинено військовою службовою особою із зловживанням службовим становищем, то воно потребує окремої кримінально-правової кваліфікації.

Зокрема, зловживання службовим становищем – це умисне використання військовою службовою особою всупереч інтересам служби своїх прав і можливостей, пов'язаних із обійманою посадою. Такі дії хоча й перебувають у межах службових повноважень військової службової особи, проте вчинюються нею незаконно (на порушення встановленого

порядку) [6]. Законодавець визначив, що під військовими службовими особами розуміються військові начальники, а також інші військовослужбовці, які обіймають постійно чи тимчасово посади, пов'язані з виконанням організаційно-розворотчих або адміністративно-господарських обов'язків, або виконують такі обов'язки за спеціальним дорученням повноважного командування [7]. З огляду на об'єкт військових злочинів у сфері службової діяльності противправні дії військових службових осіб, які не посягають на порядок несення та проходження військової служби, складу військового злочину не містять за відсутності ознак порушення військового правопорядку.

Варто звернути особливу увагу на особливо кваліфікуючі ознаки військових злочинів (характерні лише їм): вчинення злочину в умовах особливого періоду, крім воєнного стану та в умовах воєнного стану чи в бойовій обстановці.

Термін «особливий період» визначається в статті 1 Закону України «Про мобілізаційну підготовку та мобілізацію» [15], де зазначено, що «особливий період – період функціонування національної економіки, органів державної влади, інших державних органів, органів місцевого самоврядування, Збройних сил України, інших військових формувань, сил цивільного захисту, підприємств, установ і організацій, а також виконання громадянами України свого конституційного обов'язку щодо захисту Вітчизни, незалежності та територіальної цілісності України, який настає з моменту оголошення рішення про мобілізацію (крім цільової) або доведення його до виконавців стосовно прихованої мобілізації чи з моменту введення воєнного стану в Україні або в окремих її місцевостях та охоплює час мобілізації, воєнний час і частково відбудовний період після закінчення воєнних дій».

Під бойовою обстановкою треба розуміти перевування військової частини (підрозділу) в умовах безпосередньої підготовки й ведення бою (операції). Бойова обстановка може виникнути не тільки в умовах воєнного стану, але й у мирний час, коли частина (підрозділ) відбуває напад на прикордонну заставу, під час вторгнення на територію України збройних банд, під час порушення недоторканності її повітряного чи морського простору.

Водночас, як засвідчує законодавець, воєнний стан вводиться у разі збройної агресії або загрози нападу на Україну. Умови воєнного стану зникають у день і час припинення стану війни. Порядок введення воєнного стану регулюється Законом України «Про правовий режим воєнного стану», який був прийнятий у червні 2015 році. На територіях, на яких введено воєнний стан, для забезпечення дій Конституції та законів України, забезпечення разом із військовим командуванням запровадження та здійснення заходів правового режиму воєнного стану, оборони, цивільного захисту, громадського порядку та безпеки, охорони прав, свобод і законних інтересів громадян можуть утворюватися тимчасові державні органи – військові адміністрації. Час із моменту оголошення стану війни чи фактичного початку воєн-

них дій і до їх припинення називається воєнним. Ця ознака має місце як тоді, коли злочини вчинюються у діючій армії, так і в тилу.

Висновки. Отже, підсумовуючи вищевикладене, ми звернемо увагу, що питання кваліфікації військових злочинів дуже широке. Ба більше, попри численні зміни у кримінальному законодавстві, що сто-

суються військових злочинів, воно містить чимало недоліків. Вказане негативно впливає на правильну кваліфікацію військових злочинів, процес їх досудового розслідування, а враховуючи те, що починаючи з 2014 року кількість військових злочинів зросла в 10 разів, ці проблеми можуть набути глобального у межах України характеру.

ЛІТЕРАТУРА:

1. За військові злочини порушені понад тисячу кримінальних справ, – В.Г. Ярема. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/26553407.html>.
2. Сарнавський О.М. Кримінально-правовий захист суверенітету України Держава і право: зб. наук. пр. Серія: «Юридичні і політичні науки». 2012. Вип. 58. С. 518–523.
3. Про Збройні сили України: Закон України від 6 грудня 1991 р. № 1934–ХІІ (чинна редакція від 27 серпня 2016 р.). Відомості Верховної Ради України. 1992. № 9. Ст. 108.
4. Костарєва Т.А. Квалифицирующее обстоятельство в уголовном праве (понятие, законодательная регламентация, влияние на дифференциацию ответственности). Ярославль, 2000. 234 с.
5. Анісимов Г.М., Дзюба Ю.П., Касинюк В.І. та ін. Злочини проти встановленого порядку несення військової служби (військові злочини): навч. посібник / За ред. М.І. Панова. Х.: «Право», 2011. 184 с.
6. Про практику застосування судами кримінального законодавства про повторність, сукупність і рецидив злочинів та їхні правові наслідки: постанова Пленуму Верховного Суду України № 7 від 4 червня 2010 р. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0007700-10>.
7. Про практику застосування судами кримінального законодавства про повторність, сукупність і рецидив злочинів та їхні правові наслідки: постанова Пленуму Верховного Суду України № 7 від 4 червня 2010 р. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0007700-10>.
8. Кримінальний кодекс України від 5 квітня 2001 р. № 2341–ІІІ. Відомості Верховної Ради України. 2001. № 25–26. Ст. 131.
9. Борисов В.І. Пащенко О.О. Злочини проти безпеки виробництва: поняття та види. Кримінальна відповідальність за порушення правил ядерної або радіаційної безпеки: монографія. Х., 2006. С. 46.
10. Навроцький В.О. «Загибель людей» як вид злочинних наслідків: проблеми встановлення змісту та кваліфікації. Кримінально-правова охорона життя та здоров'я особи: матер. наук.-практ. конф. (м. Харків, 22–23 квітня 2004 р.). К.-Х., 2004. С. 47.
11. Крайник Г.С. Щодо змісту понять «загибель людей» та «інші тяжкі наслідки» як обтяжуючих обставин, зазначених у ч. 2 ст. 272 КК. Вісник Академії правових наук України. 2011. № 2. С. 241–249.
12. Дудоров О.О., Мовчан Р.О. Кримінально-правове поняття «інші тяжкі наслідки»: проблеми тлумачення та вдосконалення законодавства. Юридичний науковий електронний журнал. 2015. С. 162–170.
13. Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / За заг. ред. О.М. Джужи, А.В. Савченка В.В. Чернєя. К.: «Юрінком Інтер», 2018. 1064 с.
14. Про застосування судами законодавства, що передбачає відповідальність за посягання на життя, здоров'я, гідність та власність суддів і працівників правоохранних органів: постанова Пленуму Верховного Суду України від 26 червня 1992 р. № 8 зі змінами від 3 грудня 1997 р. Збірник постанов Пленуму Верховного Суду України у кримінальних справах: навч. посібник / Укл. Б.О. Кириль. Львів: «ПАІС», 2005. С. 273–281.
15. Про мобілізаційну підготовку та мобілізацію: Закон України від 21 жовтня 1993 р. № 3543-XII. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/3543-12/page>.